

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sermaye Birikimi Açısından Bankacılık

Banking in Terms of Capital Accumulation from the Ottoman Empire to the Republic

Prof. Dr. M. Kemalettin ÇONKAR ¹

Öz

Ülkemiz iki yüzyılı aşkın bir süreden beri Avrupa karşısında geri kalmış olmanın maddi ve manevi ezikliğiyle yaşamakta. Avrupa ve ardından ABD'nin sanayi devrimini gerçekleştirip hızla kalkınmasını izleyen aydınlarımız, bizim için onları yakalayamadığımız ve yakalayabilmek için neler yapmamız gerektiği hususunda bu süreç içinde sürekli tartışmışlardır. Biz de bu çalışmamızda büyüme ve kalkınma konusuna sermaye birikimi perspektifinden yaklaşmaya çalıştık. Sanayileşme ve sonuçta kalkınma, toplumun ekonomik olduğu kadar sosyal, kültürel ve siyasal alanlarda da daha iyi duruma ulaşması, refah toplumu haline gelmesi çabasını ifade eder. Sanayileşme, kalkınma sürecinin en önemli unsurudur. Sanayileşmeyi hızla gerçekleştirebilmek açısından ise sermaye birikiminin sağlanması ve birikimin üretken yatırımlara en etkin ve yeterli biçimde aktarılması, başarılması gereken en temel süreçtir. Çalışmamız, sanayi devrimini gerçekleştiren ülkelerde bu işin, etkin çalışan finansal aracı kurumlarla, bu arada bankacılık sistemiyle başarılmış olduğu noktasına bizi ulaştırmaktadır. Osmanlı'nın hem tasarrufları artırma hem de bunları kalkınmayı sağlayacak yatırımlara aktarma hususunu başaramayarak sürekli gerilemekten kurtulamamış olduğu ve bu durumun Cumhuriyet'in kurucuları tarafından da en başta tespit edilerek çözüm çabalarının hemen başlatıldığı çalışmamızın özeti olarak ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Kalkınma, sermaye birikimi, bankacılık, bankacılık tarihi

Makale Türü: Derleme

Abstract

For more than two centuries, our country has been living with the experience of lagging behind Europe, facing the challenges of development both in material and spiritual realms. Our intellectuals, observing Europe's rapid industrial revolution followed by the United States' development, have continuously debated why we haven't been able to catch up with them and what we need to do in order to achieve that. In this study, we attempt to approach the subject of growth and development from the perspective of capital accumulation. Industrialization and consequently development signify the society's aspiration to attain a better position not only economically, but also socially, culturally, and politically – aiming for a welfare state. Industrialization stands as the most crucial element of the developmental process. Facilitating rapid industrialization hinges on achieving capital accumulation and effectively and adequately channeling this accumulation into productive investments, constituting the fundamental process to be accomplished. Our study points us towards the fact that in countries that accomplished the industrial revolution, this process was successful through efficiently functioning financial intermediaries, including the banking system. The Ottoman Empire, unable to succeed in both increasing savings and channeling them into investments that would enable development, has remained unable to escape from continuous decline. This situation was identified primarily by the founders of the Republic, and solution efforts were immediately initiated. In summary, it can be expressed as the essence of our study that the Ottoman Empire, by failing to achieve the dual objectives of increasing savings and directing them towards development-facilitating investments, could not break free from its continuous decline, a reality promptly acknowledged and addressed by the Republic's founders.

Keywords: Development, capital accumulation, banking, history of banking

¹Afyon Kocatepe Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi, mkconkar@gmail.com

Atf için (to cite): Çonkar, M. K. (2023). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e sermaye birikimi açısından bankacılık. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı), 447-462.

Paper Type: Review

Giriş

Bankacılık, bir ülkenin ekonomik gelişimine, ticaret dinamiklerine ve finansal istikrarına derinlemesine etki eden temel bir sektördür. Tarih boyunca bankacılık, ekonomik evrimin ve dolayısıyla ticaret ve sanayinin destekçisi olarak işlev görmüş, ulusların zenginliklerini biriktirmesine ve yönetmesine yardımcı olmuştur. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden modern Türkiye'nin yükselişine uzanan dönem, bankacılık alanında Türkiye açısından önemli dönüşümleri beraberinde getirmiştir.

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden başlayarak modern Türkiye'nin kuruluşuna uzanan bu önemli dönemi ele alarak, bankacılık sisteminin evrimini ve bu evrimin ekonomik kalkınma, ticaret ve sermaye birikimi üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Aynı zamanda, bankaların sermaye birikiminin destekçisi olarak nasıl işlev gördüğünü, kalkınma ve sanayileşme süreçlerine nasıl katkı sağladığını ele almıştır.

Çalışmanın temel amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ve modern Türkiye'nin başlangıcı arasındaki bu karmaşık dönemi daha iyi anlayarak, bankacılık sisteminin evrimini derinlemesine analiz etmek ve bu evrimin ekonomik dönüşüm, sermaye birikimi ve ticaret dinamikleri üzerindeki rolünü vurgulamaktır. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nun bankacılık sisteminden yararlanamayışının, karşılaşmış olduğu ekonomik zorluklar ve çözümlere sürecine ciddi etkilerinin olduğu ortaya koyulmuştur.

Çalışmada incelenen Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden modern Türkiye'nin kuruluşuna (Atatürk Dönemi) uzanan bu bankacılık hikayesi, ekonomi ve finans alanında çalışanlar, akademisyenler ve karar alıcılar için geçmişten dersler çıkarmak ve geleceğe yönelik stratejiler oluşturmak adına önem taşımaktadır.

Çalışmamızda öncelikle büyüme ve kalkınma kavramları tanıtılmakta, kalkınmada sermaye birikiminin önemi üzerinde durulmaktadır. Sonrasında sermaye birikiminin oluşumu ve bu birikimin en uygun yatırımlara aktarılması bakımından bankacılık mekanizmasının katkıları vurgulanmaktadır. Devamında batıda sermaye birikiminin hem oluşmasında hem de uygun yatırımlara aktarılmasında bankacılığın oynadığı rol üzerinde durulmakta, Osmanlı Devleti'nde bankacılık mekanizmasının kurulamamış olmasının ortaya çıkardığı olumsuzluklar açıklanmaktadır. Bu olumsuzlukların Cumhuriyet'i kuranlar tarafından Cumhuriyet'in ilanından önce bile fark edilip, İzmir İktisat Kongresi'nde bankacılığın geliştirilmesine yönelik olarak yapılan öneriler ve Atatürk dönemi uygulamaları aktararak çalışma sonuçlandırılmıştır.

1. Büyüme ve Kalkınma

Bir ülkede üretim kapasitesinin artışına bağlı olarak toplumun ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetlerin üretiminde yaşanan sürekli artışlar iktisadi büyüme olarak adlandırılır (Berber, 2017: 4). Üretim kapasitesinin artırılmasında önem taşıyan temel faktörler; işgücü miktarı, sermaye stoku ve teknoloji olarak belirtilebilir. Ancak bu faktörler arasında sermaye birikiminin bir adım öne çıktığını söyleyebiliriz (Berber, 2017: 6).

Büyüme ve kalkınma kavramları düşünme ve uygulama basitliği sağlaması dolayısıyla birçok iktisatçı tarafından eş anlamda kullanılmaktadır. Zira klasik iktisatçılar kalkınmayı büyüme içinde doğal ve kendiliğinden gelişen bir süreç olarak düşünürler (İlkin, 1988: 59).

“Bir ülkede üretim ve gelir artışı ile ifade edilen büyümenin yanı sıra ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel ve diğer alanlarda yapısal dönüşüm/değişimin birlikte yaşanması sürecine iktisadi kalkınma” denmektedir. Burada ifade edilen üretim ve gelir artışları kalkınma sürecinin nicel yönünü, yapısal dönüşüm/değişim ise nitel yönünü oluşturur. Kalkınmayı büyümeden ayıran esas unsur nitel yöndeki dönüşümdür. Bu dönüşüm; ülkenin ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel ve diğer yönlerden mevcut duruma göre daha iyiye gidişi anlamına gelir (Berber, 2017:

14). Bu tanımlamalardan, kalkınmanın daha geniş kapsamlı bir olgu olduğu, büyümenin yanı sıra yapısal değişimleri de kapsadığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesinde genellikle büyüme tanımından yararlanılmakta ve kişi başına milli gelir kriteri kullanılmaktadır. Büyüme kalkınmanın ölçülebilir yönü olarak ifade edilebilir. Az gelişmiş ülkelerin bu durumdan en kısa zamanda kurtulmaları kalkınma hızının yüksek olmasını gerektirmektedir. Kalkınma hızının artması sermaye hasıla oranı sabitken milli gelirin yatırımlara ayrılan kısmının yüksek olmasına bağlıdır. Kalkınmanın hem hızlı hem de dengeli olabilmesinde devletin kalkınma planlarıyla hareket etmesi tavsiye edilir. Böylece ekonomik kalkınma sürecinde karşılaşılan sorunların birlikte çözülmesi ve kaynak kullanımının en rasyonel biçimde gerçekleştirilmesi sağlanmış olur (Karaduman, 1993: 18).

Büyüme ve kalkınmayı etkileyen başlıca faktörleri ekonomik ve ekonomik olmayan faktörler olarak sınıflandırmak mümkündür.

Ekonomik faktörler (hem büyüme hem de kalkınma için): İş gücü, sermaye birikimi, doğal kaynaklar ve coğrafya, bilimsel ve teknolojik gelişmeler, organizasyon, yapısal değişiklikler.

Ekonomik faktörler (kalkınma için ilave olarak): Girişimcilik kültürü, sermaye/hasıla oranı, finansal istikrar, kalkınma planları, uluslararası faktörler.

Ekonomi dışı faktörler (hem büyüme hem de kalkınma için): Sosyal faktörler, siyasal ve yönetsel faktörler.

Ekonomi dışı faktörler (kalkınma için ilave olarak): Dinsel faktörler, toplumun kalkınma isteği, toplumsal yozlaşma, hukuki yapı (Berber, 2017: 42).

Çalışmamızın esas odağı büyüme ve kalkınmanın ve dolayısıyla sanayileşmedeki gecikmemizin temel nedeni olarak sermaye birikimi yetersizliği ve sermaye birikimini oluşturabilecek ve bu birikimi sanayileşmeye yöneltebilecek önemli araç olarak bankacılık hususunu irdelemek olduğu için burada belirtilen faktörlerden sadece sermaye birikimi üzerinde durmaya çalışacağız.

1.1. Ekonomik Kalkınmanın Temel Faktörü Olarak Sermaye ve Sermaye Birikimi

Sermaye birikimi kendi kendini besleyen bir süreçtir. İyi bir sermaye birikimi süreci iç içe geçmiş üç aşamadan oluşur. Bunlar (Berber, 2017: 44):

1. Ekonomide tasarruf oranlarının büyüklüğü ve bu oranların olabildiğince artırılması gereği,
2. Ülkede finans ve kredi kurumlarının yeterliliği, ihtiyaç duyulan zamanda gerekli tutarlarda krediyi üretebilme kapasitesi,
3. Tasarrufları yatırımlara dönüştürebilecek nitelikte ve yeterlilikte girişimcilerin varlığı.

Avrupa'da ticaret 17. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamıştır. Fakat bu gelişmenin sanayi devrimine etkisi sınırlı olmuştur. Esas gelişme 18 yüzyılda başlamıştır. Çünkü 18. ve 19. yüzyılda gerçekleşen bilimsel devrim üretim teknolojilerindeki hızlı gelişmenin başlıca dayanağı olmuştur (İlkin, 1988: 65).

Toplumların ekonomik gelişmelerini açıklamaya çalışan yaklaşımlar arasında Rostow modelinin önemli bir yeri vardır. Bu model 5 aşamayı içerir. Bu aşamalardan üçüncüsü kalkış aşamasıdır. “Kalkış” ve “sanayi devrimi” deyimleri yaklaşık olarak aynı sosyoekonomik değişimi ifade etmektedir. Rostow'a göre kalkışa önderlik edebilecek bir ekonomik faaliyetin aşığıdaki özelliklere sahip olması gerekir (İlkin, 1988: 62; 67-68):

- Üretilen malın talebinin yeterince artmış olması,
- Yeni üretim yöntemlerinin uygulanmaya başlaması,
- Gerekli tasarrufların temin edilmesi,
- Bu faaliyet kolunun diğer ekonomik faaliyetleri de etkileyebilmesi.

W. Arthur Lewis, Ragner Nurkse, N. Rosentein Rodan ve diğer önde gelen bazı kalkınma iktisatçıları kalkınmada temel unsurun kapital birikimi olduğunu iddia etmişlerdir. Rostow da biraz önce değindiğimiz kalkınma aşamaları teorisindeki kalkışın, diğer bir deyimle Sanayi Devriminin başarılabilmesi için milli gelirin yatırımlara giden oranının en az %10 olması gerektiğini belirtmektedir (Savaş, 1998: 836-837).

Burada da bazılarını aktardığımız iktisadi yaklaşımların hemen hepsinde kalkınma çabalarının kalkış aşamasına ulaşabilmesinde tasarruf arzının, diğer bir ifadeyle sermaye birikiminin en önemli unsur olduğu vurgulanmaktadır. Bir müddet sonra kalkınmada sadece sermaye birikimine önem veren bu yaklaşıma biraz ilaveler yapılmıştır. Buna göre kalkınma sadece sermaye yetersizliği nedeniyle değil sanayileşmek için gerekli makine ve teçhizatın ithali için gerekli döviz yetersizliği nedeniyle de engellenmektedir. Bu yaklaşım “iki açık modeli” olarak isimlendirilir. Daha sonra bu engellere “insani sermaye” de ilave edilmiştir (Savaş, 1998: 837).

Kalkınma için gerekli yatırımların yapılabilmesinin milli gelirin önemli bir kısmının tasarruflara ayrılması ile gerçekleşebileceği literatürde en fazla vurgulanan bir husustur. Halbuki az gelişmiş ülkelerin bu alandaki en önemli sorunu tasarruf yetersizliğidir. Bu durum “gelir tasarruf kısır döngüsü” olarak ifade edilmektedir. Bu döngü kısaca şöyle açıklanabilir: yetersiz sermaye üretimde verimliliğin düşük olmasına yol açar, bunun sonucunda gelir artışı da düşük olacaktır, düşük gelir ise ancak tüketim harcamalarına yetecek, böylece tasarruflar çok düşük kalacaktır, tasarrufların yetersizliği de yatırımlar için gerekli sermaye birikiminin yetersiz olması demektir ki bu durum başlanan noktaya dönmek anlamına gelmektedir (İlkin, 1988: 73).

Buraya kadar anlattıklarımızdan sermaye birikiminin gerçekleşmesi bakımından önem taşıyan adımları şöyle ifade edebiliriz:

- Ülke ekonomisinde gelirden tasarrufa ayrılan kısmın artırılması,
- Yeni üretim teknolojilerinin ülkeye aktarılması ve bunun için döviz kazandırıcı faaliyetlere yönelme,
- Yeni üretim tekniklerini geliştirebilecek bir altyapıya ulaşmak için bilimsel gelişme ve Ar-Ge faaliyetlerine önem verilmesi,
- Ülkede nitelikli ve girişimci insan gücünün artırılması,
- Küçük tasarrufların toplanarak değerlendirilmesini sağlayacak bankaların oluşturulması,
- Biriken ferdi ve kurumsal tasarrufların oluşturduğu finansal kaynakları karlı yatırımlara aktarabilecek finansal aracı kurumların (Yatırım Bankaları ve Fonları, Kalkınma ve Ticaret Bankaları) varlığı ve etkinliği.

Bu noktada finansal aracı kurumların önemine ilişkin ilave bir bilgiyi aktarmakta yarar görüyoruz. Bu kurumlar tasarruf ve yatırım düzeyi ile ilgili olarak 4 avantaj sunarlar:

1. Vade uyumsuzluğunu ortadan kaldırır. Genellikle küçük tasarruf sahipleri mevduatlarını kısa vadeli olarak sunarlar. Halbuki yatırımcıların uzun vadeli kaynaklara ihtiyacı vardır. İşte bu noktada finansal aracılar küçük ve kısa vadeli tasarruflardan, çok büyük tutarlı fon havuzları oluşturarak büyük risk oluşturmadan uzun vadeli kredi verebilirler.

2. Finansal araçlar işlem maliyetlerini azaltırlar. Birbirleriyle aracı bir kurum olmadan karşılaşmaları pek mümkün olmayan çok sayıda tasarrufçuyla büyük tutarda fona ihtiyacı olan bir yatırımcının dolaylı biçimde buluşmasını sağlamış olurlar. Böylece hem zamandan hem maliyetten tasarruf sağlamış olurlar.

3. Birçok sektörle ilgili bilgi birikimi oluşturdukları için her bir projenin yapılabilirlik çalışmasını daha düşük maliyetle ve daha doğru biçimde yapabilirler.

4. Yatırım projelerinin gerektirdiği sermaye tutarı bir birey veya tasarrufçu grubunun tasarruf tutarlarını çok büyük ölçüde aşar. Böylece finansal aracı kurumlar tutar ve bölünmezlik sorunlarının aşılmasını kolaylaştırırlar (Parasız, 2005: 224).

1.2. Kalkınmanın ve Sermaye Birikiminin Kaynakları

Sermaye birikimi için gerekli kaynakları yurtiçi ve yurt dışı kaynaklar ile dış ticaret yoluyla finansman olarak üç başlıkta toplayabiliriz.

1.2.1. Yurtiçi Finansman Kaynakları

Yurtiçi finansman kaynaklarını tasarruflar ve iç borçlanma olarak iki grupta inceleyebiliriz.

1.2.1.1. Tasarruflar

Bir ülkede tasarruflar kişiler, işletmeler ve devlet tarafından yapılmaktadır. Kişilerin tasarrufu bir dönemde elde edilen gelirin tüketilmeyen kısmı olarak ifade edilir. İşletme tasarrufu her yıl ayrılan amortisman ve şirket karlarının dağıtılmayan kısmıdır. Devletin tasarrufu ise mal ve hizmet harcamaları ile sübvansiyon ve transfer harcamaları toplamından daha fazla gelir (vergi ve diğer gelirler) yaratılan durumda oluşur (Karaduman, 1993: 37).

Burada, tasarrufların kalkınmaya destek olabilmesi için yatırım sermayesine dönüşmesi zorunluluğunu özellikle vurgulamamız gerekir.

Tasarrufları gönüllü ve zorunlu tasarruflar olarak ayırmak önemlidir. Kişilerin kendi iradeleriyle yaptıkları gönüllü tasarrufları hem artırmak hem de yatırımlara yöneltebilmek için bankacılığın ve Sermaye Piyasası kurumlarının yaygınlaştırılması da önemlidir. İşletmelerin yatırım istekleri ve dolayısıyla tasarruflarının artırılması bakımından devletin çeşitli politika ve teşvik tedbirleri uygulaması yararlı olacaktır.

Zorunlu tasarrufları ise vergiler ve enflasyon olarak ikiye ayırabiliriz. Vergi, az gelişmiş ülkelerde gönüllü olarak oluşturulamayan tasarrufların zorunlu biçimde oluşturulmasını sağlayıcı bir önemli araçtır.

Zorunlu tasarrufların diğer kaynağı ise enflasyondur. Fiyatlar genel seviyesindeki sürekli yükseliş enflasyon olarak tanımlanabilir. Çeşitli nedenlerle enflasyon kalkınmanın doğal refakatçısı olarak nitelenebilir. Enflasyon tam istihdamda bütçe açıklarını parasal genişleme yoluyla finanse etmek için kullanılabilir. Eksik istihdam durumunda ise enflasyon eksik kullanılan kaynakları harekete geçirerek büyümeyi hızlandırabilir (Parasız, 2005: 220).

1.2.1.2. İç Borçlar

Ekonomide tasarruf yapanlar ile yatırım yapanlar genellikle aynı kişi ve kurumlar değildir. Bu durumda tasarrufların yatırımlara aktarılması borçlanma yoluyla gerçekleştirilmektedir.

Devlet, gelirleri harcamalarını karşılamadığında kaynak ihtiyaçlarını karşılamak üzere borçlanmaya başvurmaktadır. Devlet iç borçları, tüketimi kısmak yoluyla tasarrufların ve dolayısıyla yatırıma giden sermayenin artmasına imkân sağlamaktadır. İşletmeleri oluşturacak girişimciler ise tesislerini kurmak, yürütmek ve geliştirmek amacıyla özkaynakları yetersiz kaldığında yabancı kaynaklara yani borçlanmaya başvurmaktadır. Özkaynaklar; ödenmiş

sermaye ve dağıtılmayan karlardan oluşur. Yabancı kaynaklar ise kısa ve uzun vadeli borçlardan oluşmaktadır.

1.2.2. Yurtdışı Finansman Kaynakları

Gelişmekte olan ülkelerin yurt dışından kaynak sağlaması çeşitli şekillerde gerçekleşebilir.

- Hükümetten hükümete yapılan uzun vadeli ödemesiz dönemli ve düşük faizli krediler.
- Yabancı doğrudan sabit sermaye yatırımları; kalkınmaya katkı açısından bu yatırımların önemli bir yeri vardır.
- Uluslararası finansman kurumlarından sağlanan krediler; Dünya Bankası, Avrupa Yatırım Bankası benzeri kurumlar burada sayılabilir.
- Uluslararası finansman kurumlarının veya gelişmiş ülkelerin yaptığı bazı bağışlar. Bunlar genellikle belirli koşul ve kısıtlamalar çerçevesinde sağlanmaktadır.
- Özel satıcı kredileri; genellikle makine teçhizat temininde bu yöntem devreye girebilir.

1.2.3. Dış Ticaret Yoluyla Finansman

Kalkınma için kullanılabilecek kaynakların dış ticaret yoluyla oluşturulması dört biçimde olmaktadır. İlk olarak ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğü olduğu malların üretiminde yoğunlaşması yatırımda kullanılacak kaynaklarda tasarrufa imkân vermektedir. İkinci olarak arz fazlası olan mallara yeni dış pazarlar bulunması sonucu üretim artışının yarattığı tasarruflar kalkınma amacıyla kullanılmaktadır. Üçüncü olarak dışa açılma; yeni fikir bilgi ve teknolojilere ulaşmayı kolaylaştırarak üretim imkanlarını artırmaktadır. Dördüncü olarak da yerli üretimin olmadığı alanlarda yapılan ithalat üretimdeki dar boğazları açmakta, iç kaynakların miktarını artırmaktadır (Karaduman, 1993: 49).

2. Sanayi Devrimine Giden Süreç ve Bankalar

2.1. Sanayi Devrimine Giden Süreç

Bankacılık alanında ilk kurumsal oluşumun Haçlı Seferleri sırasında ortaya çıkan tapınak şövalyeleri olduğunu söyleyebiliriz. Daha sonra 14. yüzyılda İtalya'da Mediciler ortaya çıktı. Mediciler hem kilise ile ilişkiler kurarak hem de rönesans hareketinin sağladığı ekonomik koşullardan yararlanarak büyük başarı gösterdiler. 15. yüzyıldan itibaren sahneye Hollanda ve Amsterdam Bankası çıktı. Hollanda örneğinde ekonomik büyüme ve bankacılık birbirlerini tetikleyerek bankacılık ve finans sektörünün daha hızlı gelişmesine şahit olundu. 17. yüzyılda ise liderlik İngiltere'ye geçti. Bu ülkede bankacılık ticaret ve zenginleşen insanların paralarını koruma amacıyla yola çıkan sarraf bankerlerle başladı. Sarraf bankerler kendilerine emanet edilen altınların tümünü kasada tutmayıp, önemli bir kısmını banknot biçiminde kredi olarak müşterilere kullandırdılar. Böylece "kısmi rezerv sistemi"ni uygulamaya sokmuş oldular. İngiltere'deki bu gelişmenin aynı zamanda parlamento ile yetkileri sınırlanmış bir krallık sisteminde, ılımlı bir rejim ve özgür bir ortamda gerçekleşmesi dikkatle değerlendirilmesi gereken bir durumdur. 18. yüzyılda Fransa da devreye girdi. John Zaw, daha sonra Fransa Kraliyet Bankası adını alacak olan Bank Generale'yi kurdu. Bu banka da Hollanda ve İngiltere deneyimlerinden yararlanarak halktan topladığı altınlar karşılığında banknot çıkardı. Başlangıçta yatırımlarına büyük kârlar kazandıran bu oluşum, 1720 yılında ihraç etmiş olduğu banknotların dayandığı altın rezervi neredeyse hiç kalmadığından büyük bir mali krize yol açtı. Bu olaydan sonra Fransa'da bankaların itibari ciddi ölçüde düştü. 18. yüzyılda bir diğer oluşum da Almanya'da gerçekleşti. Bu ülkedeki Protestan reformu sonrasındaki ılımlı ortamda Yahudi bir banker olan Mayer Rothschild, oğullarını Avrupa'nın önemli başkentlerine göndererek kurduğu bankacılık ağı ile büyük bir bankacılık imparatorluğu kurdu. Bu haberleşme ağının katkısı ile yatırım fırsatlarını akıllıca değerlendirebiliyorlardı. ABD'de en öne çıkan bankacı ise J.P. Morgan oldu. Bankacılığın yanında birçok sektörde sanayici olarak da öne çıktı. Morgan'ın

iş hayatındaki en büyük becerisi “morganlaştırma” adı verilen “el attığı sektörlerde bir tekel kurarak piyasaları istikrara kavuşturma” yöntemini başarıyla uygulamasıydı (Karan, 2022: 455-463).

Ticaret bankalarının ticari hayattaki hızlı gelişmeyi finanse ederek gelişmesi sanayi devrimine giden yolun açılmasındaki en önemli olguların başında gelmektedir. Ticaret bankacılığı bir süre sonra başta Almanya olmak üzere bazı Avrupa ülkelerinde sanayi bankacılığının gelişmesini de tetikledi. Ticaret bankaları daha çok kısa vadeli finansman sağlarken sanayi bankaları uzun vadeli finansman yoluyla yatırımlara daha güçlü destek sağlıyorlardı (Keskin, 2010: 110).

18. yüzyıl sonrasında, toplumların temel hedefinin şehirler fethetmek değil daha çok üretmek olması gerektiği düşüncesi de yaygınlık kazanmaya başladı. Üretime dönük faaliyetleri hayata geçirmekte en önemli aracın kredi dağıtımı olduğu, bu hususta da bankaların hayati öneme sahip olduğu düşünülüyordu (Ulutun, 1957: 73).

Bankacılık tarihine yön veren yukarıda saydığımız bankalar çok sayıda yenilikçi finansal araç ve yöntem geliştirmişlerdir. Tapınak şövalyeleri havale sistemi, devredilebilir mevduat, tröst, kasa ve saklama hizmetleri ve emeklilik uygulamaları gibi finansal araçları geliştirdiler. Mediciler, teminat mektuplarını, muhasebe yöntemlerini, holding türü örgüt yapısını uygulamaya kazandırdılar. Hollandalılar kaydi para, halka arzlar, yatırım bankacılığı ve fonlarını ilk uygulayan bankacılar oldular. İngiltere'nin sarraf bankerleri ise kısmi rezerv sisteminin mucitleri oldular (Karan, 2022: 467).

Kıtalararası ticaretin artışı, tarımda verimliliğin artması ile iş gücü fazlasının ortaya çıkması, piyasaya para benzeri araçların girmesi, banknot ihracı, ticarete oluşan sermaye birikiminin sanayiye kayması gibi hususlar banka ve kredi kurumlarının da gelişmesini tetiklemiştir. 19. yüzyılda bankacılık yöntemleri hızla gelişirken bankalar da iki yönden gelişmiştir. Bir yandan artan ticaret hacmi ve gelişmekte olan sanayinin tetiklemeyle büyük ve güçlü banka ihtiyacı doğmuştur. Diğer yandan yerel bankalar hem iş hacimlerini büyütme hem de şube ağları yaygınlaştırmak amacıyla birleşmeye yönelmişlerdir (Keskin, 2010: 109).

Öte yandan şehirleri imar etmek kitle halindeki sosyal hizmetleri karşılamak, demiryolu liman gibi ulaştırma şebekelerini oluşturmak benzeri hizmetleri icra etmek üzere devletler de mali piyasaların ve bankaların önemli müşterileri haline gelmişlerdir (Ulutun, 1957: 76).

Ayrıca, 19. yüzyıldan itibaren bankaların anonim şirketler biçiminde kurulması önceki dönemlerin sınırlı kaynaklı, küçük bankaları yerine geniş mali kaynaklara sahip çok şubeli büyük bankaların devreye girmesini sağlamıştır.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan da anlaşılacağı gibi sanayi devriminin ortaya çıkışının ticari kapitalizmin gelişmesi ve burjuva sınıfının oluşmasının bir sonucu olduğu söylenebilir. Ticari hayattaki hızlı gelişmeyi finanse edecek esnek bir para arzı sisteminin yani ticaret bankacılığının gelişimi sanayi devrimine giden yolun açılmasını da hızlandırmıştır (Keskin, 2010: 110).

Nihayetinde bankaların ekonomik hayat için çok önemli ve etkili hale gelmesi toplumun yararlarını korumakla görevli hükümetleri bankaların faaliyetlerini düzenleyici yasalar yapmaya, ayrıca onları özenli bir biçimde denetlemeye yöneltmiştir. Buraya kadar yaptığımız açıklamalar bankaların küçük tasarrufları mevduat olarak toplayarak sermaye birikiminin hem oluşumuna hem de oluşan sermaye birikiminin rasyonel ve etkin biçimde sanayi yatırımlarına ve ticarete aktarılmasına imkân sağladıklarını göstermektedir. Bu işleri dolayısıyla bankaların sanayi devriminin gerçekleşmesi açısından hayati önem taşıdıkları anlaşılmaktadır.

2.2. Ticaret Bankaları ve İşlevleri

Tasarruf sahiplerinden mevduat adı altında topladıkları fonları ihtiyaç duyan kişi ya da kuruluşlara kredi olarak kullandıran yani fon fazlası bulunan kişi ya da kuruluşlar ile fon

ihtiyacı olan kişi ya da kuruluşlar arasında finansal aracılık işlevini gören kuruluşlar banka olarak tanımlanmaktadır. Banka deyince ilk akla gelen hususlar bu tanımdaki gibi olmakla beraber bankacılığın gerek şahıs ve işletmeler gerekse, ülke ekonomisi açısından günümüzde üstlendiği işlevler oldukça kapsamlıdır. Bu işlevleri özellikle ticaret bankaları bağlamında aşağıdaki biçimde özetleyebiliriz (Akgüç, 1989: 5-7; Erdem, 2008: 51-54; Öztürk, 2011: 106-109):

i. Finansal aracılık yapma: Tanımda da belirtildiği gibi bankaların başlıca işlevi kişi ve kurumların tasarruflarını toplayıp bunlardan büyük fon havuzları oluşturmak, bunları kaynak ihtiyacı olanlara ihtiyaç duydukları tutarlarda aktarmaktır. Böylece ekonomide atıl fonların en aza indirilmesine hizmet ederler.

ii. Kaynak kullanımını etkinleştirme: Bankalar, ekonomiyi genel olarak ve sektörler bazında bilgili biçimde izleyen uzmanlara sahip oldukları için topladıkları fonları verimlilik, karlılık ve gelişme potansiyeli açısından en uygun alanlara aktararak kıt olan fonların en etkin biçimde değerlendirilmesine hizmet etmiş olurlar.

iii. Kaynak kullanımında vade ve tutar dönüştürme: Tasarruf sahipleri genellikle küçük tutarlarda ve kısa vadeli olarak mevduat yatırırlar. Fon talep edenler ise daha büyük tutarlarda ve daha uzun vadeli biçimde fon elde etmek isterler. Bankalar, yüz binlerce tasarrufçunun bu küçük tutarlı ve kısa vadeli fonlarından havuzlar oluşturarak bunları daha büyük tutarlı ve daha uzun vadeli olarak binlerce işletmeye aktarabilme imkânı ortaya koyarlar.

iv. Kaydi para yaratma: Bankalar topladıkları mevduata dayanarak satın alma gücü yaratabilmektedir. Bankadaki hesap üzerine (Bu hesap mevduat yatırarak oluşturulabildiği gibi bankanın müşterisine kredi açması ile de oluşabilir.) çek yazılarak bunların ödeme aracı olarak kullanılması bankaların para yaratmasına imkân vermektedir. Mevduatlar için belirlenen munzam karşılık oranı, para mevcudunun bankalara yatırılma oranı, ülkedeki banknot hacmi gibi faktörler kaydi para yaratma potansiyelini artırmaktadır. Bankalar kendilerindeki mevduat tutarının birkaç katı kaydi para yaratabilmektedir.

v. Uluslararası ticareti kolaylaştırma: Ulaşım ve iletişim araçlarının gelişmesi ülkeler arası mal değişiminin artmasını da tetiklemekte, ülkeler arası rekabet artmaktadır. Bu olgu, yeni finansman yöntemleri ve yeni ödeme yöntemleri geliştirerek bankaların uluslararası ticaretin gelişmesine yaptıkları katkıyı artırmaktadır.

vi. Kamu kesimini finanse etme: Bankalar bazen zorunluluk nedeniyle bazen de daha az riskle daha fazla kar etmek amacıyla önemli tutarda hazine bonosu ve devlet tahvili almaktadır. Kamunun finanse edilmesi anlamına gelen bu alımlar bazen oldukça yüksek tutarlara ulaşmakta, özel kesim ticaret ve sanayinin kullanabileceği fon tutarını önemli ölçüde sınırlamaktadır.

vii. Gayri nakdi kredi kullandırımı: Bankalar, müşterilerine yurtiçi ve özellikle yurt dışı taahhütlerinin yerine getirilmesinde kefil olmaktadır. Taahhüt gerektiren işlemlerde bankalar müşterilerine teminat mektupları sağlayarak onların taahhüt altına girmelerine imkan sağlamaktadırlar. Özellikle birbirlerini yeterince tanımayan ithalatçı ve ihracatçının söz konusu olduğu dış ticaret işlemlerinde bankaların bu işleri hayati bir önem arz etmektedir.

viii. Sermaye Piyasası, işlemlerinde danışmanlık hizmeti verme: Bankalar Sermaye Piyasası araçlarının alım satım hususunda müşterilerine portföy yönetimi hizmeti verebilirler. Sermaye Piyasası kanunu ile izin verilen borsa bankerliği, menkul değerler portföyü işletmeciliği ve menkul değerler yatırım fonu gibi kurumlarla portföy yönetiminde rol üstlenmiş olmaktadır.

ix. Danışmanlık hizmeti: Bankalar, sermaye yapısı, sektör stratejileri, şirket devir, birleşme ve satın almaları, risklere karşı korunma, uluslararası piyasalardan kredi teminine yardımcı olma gibi hizmetler de sunabilirler.

x. Finansal bilginin temini ve dağıtılması: Finansal bilginin temini maliyetli ve zaman alıcı bir iştir. Küçük tasarruf sahiplerinin bu tasarruflarını kendi başlarına en doğru biçimde yatırıma yönlentmeleri bu olgu göz önünde tutulduğunda çok zordur. Bankacılık mekanizması küçük tasarruf sahiplerini bu külfetten de kurtarmış olmaktadır.

2.3. Kalkınma Bankaları ve İşlevleri

Ticaret bankalarından farklı bir yapıya sahip olan kalkınma bankaları özellikle sanayinin gelişmesine odaklandığımız bu çalışma açısından ayrıca üzerinde durulmaya değer bir bankacılık türüdür.

Kalkınma bankaları esas itibarıyla 2. Dünya Savaşı'ndan sonra hızlı biçimde kalkınmayı amaçlayan az gelişmiş ülkelerde devreye girmiştir (Boskey, 1961: 3). Sınai yatırımların gerçekleştirilmesinde uygun olan yabancı kaynağın uzun vadeli yatırım kredileri olduğu açıktır. Ancak ticaret bankaları kaynak yapılarının bu amaca uygun olmayışı, riskten kaçıcı tutumları ve kurumsal alışkanlıkları nedeniyle uzun vadeli kredi taleplerini karşılama konusunda elverişli ve istekli değildirler (Küçüksavaş, 1980: 5).

Kalkınma konusunun yoğun ilgi çekmeye başladığı 1950'li yıllarda Dünya Bankası birçok az gelişmiş ülkeye bu ülkelerin ihtiyaç ve imkanlarını belirlemek üzere heyetler gönderdi. Bu heyetlerin raporları doğrultusunda da hemen hepsinde kalkınma bankalarının kurulmasına başlandı ve 1960'lı yıllarda sayıları hızla arttı (Gordon, 1983: 3).

Kapsamlı bir tanımlama yapmak gerekirse kalkınma bankaları özellikle sermaye piyasalarının gelişmemiş olduğu ve bankacılık sisteminin girişimlere yatırımların gerektirdiği biçim ve tutarda kaynak sağlamada yetersiz kaldığı az gelişmiş ülkelerde bir yandan yatırımları uzun vadeli kaynak sağlamayı öte yandan girişimcilere teknik destek sağlayarak yatırımları ve kalkınma hızlandırmayı amaçlayan bankalardır (Çonkar, 1988: 52). Bu bankalar mevduat toplamazlar ve genellikle şubeleri yoktur. O halde fon kaynakları nelerdir? Fon kaynaklarını üç grupta toplayabiliriz (Çonkar, 1988: 166-172): yurtiçi özel fon kaynakları: kurumsal ve ferdi yatırımcılar olarak ikiye ayırabiliriz. Başlıca kurumsal yatırımcıları ise ticaret bankaları, sigorta şirketleri, kooperatifler ve şirketler olarak sıralayabiliriz. Buralardan sağlanan kaynaklar genellikle kalkınma bankalarının özkaynakları olur. Diğer bir kaynaksa ferdi ve sayılan kurumsal tasarruflara tahvil satmak yoluyla elde edilendir.

Başlıca önemli yurtiçi kamusal fon kaynakları: (i) Sermayelerinin tümü veya bir kısmının devletçe sağlanması. (ii) Devlet veya merkez bankalarından uzun vadeli kredi sağlanması. (iii) Merkez Bankası'na veya tasarrufçu kamu kuruluşlarına tahvil satılması.

Başlıca yurt dışı fon kaynakları: (i) uluslararası finans kurumları. (ii) Yurt dışı gelişmiş sermaye piyasalarına tahvil ihracı.

Aşağıda sayacağımız işlevleri incelendiğinde sanayinin geliştirilmesi açısından kalkınma bankalarının ticaret bankalarına göre daha önemli olduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu işlevleri özetle şöyle sıralayabiliriz (Akgüç, 1989: 7; Çonkar, 1988: 53-164):

- (i) Yatırımlara orta ve uzun vadeli yurtiçi fon sağlama.
- (ii) Öncü girişimcilik ve yatırımlara yol göstericilik yapma.
- (iii) Sermaye piyasasının gelişmesini destekleme.
- (iv) Uygun yatırım alanları araştırmaları yapıp yayınlamak girişimcileri bilgilendirme.
- (v) Yatırım projelerinin gerçekleştirilmesi safhasında girişimcilere teknik ve yönetsel destek verme.
- (vi) Dış ülke ve uluslararası finansman kurumlarından finansman sağlayarak uygun sanayi kuruluşlarına aktarma.

- (vii) Küçük işletmelerin sorunlarının çözümü yönünde destekler oluşturma.
- (viii) Kalkınma planlarının gerçekleştirilmesine katkıda bulunma.

3. Batıda Sermaye Birikimi

Sanayileşme ve kalkınmanın itici gücünün sermaye birikimi olduğunu söyleyebiliriz. Batıda sermaye birikiminin en temel kaynağının 15. yüzyılda başlayan büyük denizaşırı keşifler sonucunda ortaya çıkan sömürgecilik olduğu konuyla ilgilenenlerin ortak görüşü olarak ifade edilebilir. Bu keşifler sonucunda Afrika ve Amerika'nın muazzam zenginlikleri Avrupa'ya taşındı. Afrika'dan insanlar Amerika'ya ve Avrupa'ya taşındı onlar da oralarda köle olarak çalıştırıldı. Hem tabii zenginliklerin hem de insanların sömürülmesi Avrupa'ya ciddi bir zenginlik kattı. W. Sombart “zengin olduk çünkü köleleştirilen insanlar bizim için çalışıp öldüler” mealindeki ifadelerle durumu net biçimde özetliyordu.

Amerika'nın keşfiyle elde edilen altın ve gümüş parayı ve dolayısıyla mübadele hacmini arttırdı. Böylece fiyatlar da arttı. Bu gelişme sabit kira geliri elde ederek hayatını sürdüren feodal sınıfların içtimai ve iktisadi varlıklarının silinmesini hızlandırdı. Sermaye birikimi arttıkça yeni üretim dalları ortaya çıkmaya başladı. 16 yüzyılın ikinci yarısından itibaren hisse senetli şirketlerin ortaya çıktığı ve bankaların kurulup geliştiği görülmeye başlandı (Debbağoğlu, 1979: 130).

Sanayi devrimi denildiğinde akla her şeyden önce pamuklu tekstil sanayi gelir. 1760'lardan itibaren ortaya çıkan bir dizi teknik gelişme sayesinde bu sanayide basit el aletlerine dayanan üretim sürecinin yerini buhar gücüne dayanan makinelerin kullanıldığı, ücretli işçilerin çalıştığı “fabrika sistemi” aldı. Bu sistemin kullanılabilir olması sonucu, emek verimliliğinde onlarca hatta yüzlerce kat artış sağlanarak, üretim maliyetleri de hızla düşürülmüş oldu (Pamuk, 2022: 84).

19. yy.'ın başlarından itibaren sanayi devrimi önce İngiltere'yi sonra batı Avrupa'nın birçok ülkesini düşük maliyetlerle ve büyük miktarlarda mamül mallar üretebilen ekonomilere dönüştürdü. 19. Yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde bu ülkeler bir yandan ürettikleri mallara yeni pazarlar, diğer yandan bol ve ucuz gıda maddeleri ve hammaddeler bulmaya çalışıyorlardı. Yüz yılın sonraki dönemlerinde deniz taşımacılığında gerçekleşen teknolojik sıçrama, ticaretin büyümesini daha da hızlandırdı (Pamuk, 2022: 85).

Aktarılan tabii zenginlikler ve köle gibi kullanılan işgücü ile oluşturulan sermaye ile yeni sanayi ünitelerinin ortaya çıkmaya başladığını belirtmiştik. Kurulmaya başlayan sanayi ayrıca; yüksek gümrük tarifeleri, ekonomiyi ayrıntılı bir şekilde kontrol etme yoluyla desteklendi (Kurtoğlu, 2012: 78).

Yüzyıllar içinde Avrupa'nın ticari altyapısı tedrici fakat kümülatif olarak çok önemli değişimlerden geçerek gelişti. Bu süreç içinde “kommenda” olarak bilinen şirket türü, zengin çeşitlilikte ortaklık biçimlerine dönüştü. Bunlardan bazıları hem uzun ömürlü hem de geniş finansman tabanına imkân sağlayan yapıları (Kuran, 2018: 98).

Sömürgecilikle biriktirilen sermaye için iki yol görünüyordu. Bir yandan güçlenen merkezi devletlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere borç olarak verilerek mali kapitalizmin geliştirilmesi, öte yandan sınıai faaliyetlere yönlendirilerek ticari kapitalizmden sınıai kapitalizme geçişin desteklenmesidir. Bu ikinci yol, teknik icatlarla da güçlendirildi. Ayrıca merkezi devletler sanayici sermayedarların önlerindeki bütün engelleri ortadan kaldırmaktaydı. Proletaryanın teşkilatlanması, kanunlarla engellenmekteydi. İç ve dış ticaretteki bütün engeller kaldırılmaktaydı. Bütün bunlar hem maliyetlerin düşürülmesi hem de talebin artırılmasını sağlıyordu (Debbağoğlu, 1979. 133-134). Böylece sömürgecilikle oluşturulan ilk sermaye birikimi, üretim ve ticaret yoluyla da büyütülmekteydi.

Bankacılık Avrupa'ya Ortadoğu'da yerel düzeyde bankaların açılmasından 500 yıl önce girdi. 1400'lerde Barcelona'da, 1407'de Cenova'da ilk bankalar kuruldu. Aslında uzun asırlar

boyunca Hristiyanlıkta da faiz yasak olarak kabul ediliyordu. Ancak faizin haram olduğu görüşü reform hareketinden epeyce önce sorgulanmaya başladı. 15 yüzyıla varıldığında Avrupa'da ilahiyatçıların çoğu faizi yatırımın bir getirisi olarak görerek meşru saymaya başlamıştı. Makul faiz ile fahiş faiz arasında ayırım yaparak fahiş faizin tefecilik olarak kabul edilmesi görünüşünü benimsediler (Kuran, 2018: 196-197).

Sanayi Devriminin ilk gerçekleştiği ülke İngiltere oldu. Öncelikle sömürgeciliğin güdümündeki dış ticaret yoluyla en hızlı sermaye birikimi burada oldu. Buna ilave olarak İngiliz toplumu esnek bir zihniyete sahipti. Protestan zihniyet, zaten sanayileşmeyi destekleyici bir yaklaşıma sahipti. Ayrıca katolikliğin yol vermediği engellerden en önemlisi olan faiz yasağını ortadan kaldırmış ve bankacılığın gelişmesi için uygun bir ortama imkan sağlamıştır. Buna karşılık katoliklikte ısrar eden ülkelerde bu engel ancak Fransız ihtilalinden sonra laikliğin benimsenmesiyle ortadan kaldırılacaktı (Debbağoğlu, 1979: 138).

Uzun ömürlü işletmeler oluşturmak ve büyük tutarlı kredi verebilecek kurumlar da sermaye birikimini destekleyen ve tetikleyen hususlardır. Ortadoğu'da İslam hukuku çerçevesinde kurulan ticari işletmeler genel olarak sermayelerini kısa ömürlü girişimler için bir araya getiren birkaç ortakla oluşurken; Avrupa yüzlerce hatta binlerce hissedarlı süresiz ömürlü denebilecek işletmeler kurabiliyordu. Ortadoğu kredi piyasalarında fonlar esas itibariyle küçük tutarlı borçlar verebilen kişilerce yapılıyordu; Avrupa'da kitlelerden toplanan sermayeyi büyük ölçekli üretken girişimlere aktarabilen kuruluşlar yani ticari bankalar devreye girmişti (Kuran 2018: 29).

4. Osmanlı'da Bankacılık

Osmanlı'da bankacılık esas itibariyle 19. yy.'da ortaya çıkmışsa da toplumun kredi ihtiyacının karşılanmasında sarraflık, mudaraba, para vakıfları ve orta sandıkları gibi İslam toplumlarına özgü bazı kredi kurum ve yöntemleri söz konusuydu (Tekeli ve İlkin, 1997: 28-32).

Fetihten önce İstanbul'da Venedik ve Cenevizli bankaların temsilcilikleri faaliyette bulunuyordu. Fetih sonrasında da bu bankacılık faaliyetleri Osmanlı devletinde devam etti. Tanzimatın ilanına kadar borç verme faaliyetleri gayrimüslim tebaa olan Yahudi, Ermeni ve Rumlardan oluşan Galata Bankerleri tarafından yürütülmüştür (Keskin, 2010: 113).

Avrupa'da rönesans sonrası merkezi devletler Venedik ve Ceneviz'deki uygulamaları devlet tahvilatı ve anonim şirket uygulamalarıyla genişleterek sürdürürken Osmanlı İmparatorluğu'nda altın ve gümüş para yetmezliğinin tek çaresi paranın maden değerini düşürmek olarak görülmüş bu da iç ekonomik yapıyı altüst etmiştir. Avrupa'da 18. yy. boyunca ilim ve fen, merkantilizm ve sanayi devrimine bağlı olarak hızla gelişirken Osmanlı'da vakıflar kendilerine ait gayrimenkullerin kiralalarını ayarı düşmüş paralarla toplamak zorunda kalıp çeşitli hizmetlerle beraber medreseleri de finanse edemez olmuşlardı (Kazgan, 1997: 195).

19. yy. başlarında henüz batılı anlamda halka ve tacirlere hizmet veren milli bir banka bulunmuyordu. Bu dönemde nüfusun büyük bölümü çiftçilikle uğraşıyordu. Çiftçilerin ihtiyacı olan krediler de yabancı banker veya bankalarca sağlanmaktaydı. Devlet kontrolünün bulunmaması çiftçileri yüksek faizle kredi kullanmak zorunda bırakıyordu (Keskin, 2010: 116).

Bu yıllarda Osmanlı Liman kentlerinde tüccarın, toptancı ve perakendeci esnafın ödediği faiz, İngiltere ve Fransa'da aynı kurum ve kişilere uygulanan faizin neredeyse 3 katıydı. Fransız köylüsü köyüne kadar gelen banka görevlilerinden aldıkları krediye %4 faiz öderken Osmanlı'da tanzimattan bir hayli sonra bile %20'nin altına düşmemişti. İstanbul'daki yemenici loncaları aralarında birbirlerine kefil olma gibi bir dayanışma olmasına rağmen Galata piyasasından aldıkları krediye %18 faiz ödüyorlardı. Halbuki Fransa'nın Lion kentindeki ipek dokumacılarının ödedikleri faiz %5'i geçmiyordu. Bu gerçeklerin sanayileşmeyi önleyecek sonuçlar yarattığı hususunda pek de araştırma yapılmamış olması ilginç bir olgu olarak kaydedilmelidir (Kazgan, 1997: 25).

Aynı yıllarda Lonca üyesi esnaflar, tüccar ve sarraflar, köylüler ve göçebeler ise vergi veren halk kesimiydi. Büyük şehirlerdeki tüccarlar loncalara dahil değildi. Yeniçeri ocağının kapatılması bu ocakla yakın ilişkileri olan loncalar için bir darbe olmuştu. Ancak daha büyük darbe 1838 yılında İngiltere ve Fransa ile imzalanan Baltalimanı Serbest Ticaret Anlaşması ile geldi. Bu anlaşma ile Osmanlı ülkesi açık pazar haline geldi. Esnaf kitlesi çok olumsuz biçimde etkilendi (Karan, 2022: 409-410).

Uzun yıllar boyunca Galata Bankerleri ve büyük sarrafların en önemli kazanç kaynağı Osmanlı Sarayı ve Hazine ile olan ilişkileriydi. Vergi mültezimleri Maliye'ye peşinen yatırmak zorunda oldukları "teminat akçesi"ni onlardan yüksek faizle temin ederek onları da bir nevi karlarına ortak ederlerdi. Öte yandan devlet hazinesi de ihtiyacı oldukça vilayetlere ait vergi hasılatı üzerine "sergi", "havale" veya "tahvilat" çıkararak sarraf ve bankerlere kırdırırlandı. Osmanlı devleti sürekli mali sıkıntı içinde bulunduğundan bunlar da kırdıkları alacak vesikalarına çok yüksek iskonto oranı uyguluyorlardı (Ulutan, 1957: 137-138).

Avrupa'da Rönesans sonrası merkezi devletler, Venedik ve Ceneviz'deki uygulamaları devlet tahvilatı ve anonim şirket uygulamaları ile genişleterek sürdürürken, Osmanlı İmparatorluğu'nda altın ve gümüş para yetmezliğinin tek çaresi paranın maden değerini düşürmek olarak görülmüş, bu da iç ekonomik yapıya altüst etmiştir (Kazgan, 1997: 195).

Avrupa'da 18 yüzyıl boyunca ilim ve fen, merkantilizm ve sanayi devrimine bağlı olarak hızla gelişirken Osmanlı'da vakıflar kendilerine ait gayrimenkullerin kiralasını ayarı düşmüş paralarla toplamak zorunda kalıp çeşitli hizmetlerle beraber medreseleri de finanse edemez olmuşlardır (Kazgan, 1997: 195).

1838-1839 yıllarında Fransa ve İngiltere ile imzalanan ticaret anlaşmaları diğer Avrupa devletlerine de teşmil edildikten sonra Osmanlı ülkesi açık pazar haline gelmişti. Daha sonra Devlet, Galata Bankerlerinden aldığı borçlarla yetinmeyip dış ülkelerden de faizle borç almaya başladı. Artık devlet faizleri resmen kabullenmediği halde 19. yüzyıl ortalarında bütün dünya finans alemini hayrette bırakan biçimde %8 faizli, adına "kaima" denilen kağıtlar ihraç edilmeye başlandı. Bunlar Osmanlı Devleti'ne en yüksek faiz ödeyen devlet unvanını da kazandırdı. Yüksek faizli Osmanlı kaimeleri (tahvil) Avrupa'da dolaşırken içeride de "konsolit" adıyla yaygınlaştı. O kadar ki mollalar, şeyhler, hocalar her fırsatta bu faizciliği eleştirmelerine rağmen çoğunun ölümlerinden sonra zamanın tabiriyle en büyük konsolitçi oldukları ortaya çıkmıştı (Kazgan, 1997: 195).

Osmanlı Devleti'nde bankacılığın doğuşu batı ülkelerinden tamamen farklı etkenlere dayanır. Batı'da sanayi devriminin gerçekleştirilmesi, dış ticaret ve sömürgecilik yoluyla sağlanan servet birikiminin sanayi sektörüne kredi olarak aktarılması için gelişmiş olan bankacılık, Osmanlı Devleti'nde Hazine'nin borç ihtiyacının karşılanmasına yönelik olarak oluşturulmuştur. Osmanlı'da bankacılık alanındaki gelişmeler üç aşamalı olarak ifade edilebilir: (i) Borçlanma Bankacılığı, (ii) Yabancı Sermayeyi Destekleyen Bankacılık, (iii) Ulusal Bankacılık (Akgüç, 1989: 10).

Devletin yüksek faizlerle dış ülkelerden ve Galata Bankerlerinden yaptıkları borçlanmaların arakasından batılılar ülke içinde banka kurmaya yöneldiler. İki galata bankeri, devletin de yardımıyla 1847 yılında Bank-ı Dersaadet-i İstanbul (İstanbul Bankası) kurdular. Ülkemizde kurulan bu ilk banka uzun ömürlü olmadı. 1852 yılında iflas ederek kapandı (Akgüç, 1989: 10).

Daha sonra para, tahvilat ve faiz işlerini devlet adına yürütmek için yerli banka kurma teşebbüsüne girişildi. Birkaç denemeden sonra 4 Şubat 1863 tarihinde Osmanlı Bankası kuruldu. 1865 yılında da "Murabaha Nizamnamesi" yayımlandı. Nizamnamenin 1. maddesi ile aylık faiz oranının %1'i geçmemesi öngörüldü (Kazgan, 1997: 196-197). Bank-ı Osmani-i Şahane adıyla kurulan bu banka 1856'da İngiliz sermayesi ile kurulan Ottoman Bank'ın mirasını devraldı. Banka Osmanlı Devleti'ne borç kanallarını açacak, istikraz girişimlerinde bir aracı

rolünü üstlenecek ve devlet bankalarının en önemli imtiyazlarından birini, banknot basma hakkını kullanacaktır. 17 Şubat 1875'te imzalanan yeni bir sözleşme ile banka, yetkileri genişletilerek Osmanlı Devleti'nin hazinedarı durumuna getirildi. 10 Mart 1924 tarihinde imzaladığı sözleşme ile para basma imtiyazını Türkiye Cumhuriyeti'ne devrettiyse de T.C Merkez Bankası'nın kuruluşuna kadar hazine işlemlerini sürdürmeye devam etti. Haziran 1933'te ise özel bir ticaret Bankası'na dönüştü (Karabıyık, 2001: 5-7).

Osmanlı Devleti, dış borçlarının 1878 yılında 245 milyon Sterlin'e yükselmesi nedeniyle 1881 "Muharrem Kararnamesi" ile gelir kaynaklarının yönetimini bir miktar borcun indirilmesi karşılığında "Duyun-u Umumiye" olarak isimlendirilen uluslararası bir örgüte devretmiştir. Bu örgüt, Osmanlı Devleti'ne borç verecekler için bir güvence sağladığı için bu dönemde yabancı sermayeli bankalar çoğalmıştır. Yabancı sermayeyi destekleyen bankacılık olarak niteleyebileceğimiz bu bankacılıkta da Hazine'ye borç verme işlemleri sürmüş ayrıca kendi ülkeleriyle Osmanlı Devleti arasındaki ticaretin gelişmesini destekleme amaçlı kredilendirme öne çıkmıştır (Akgüç, 1989: 11).

Osmanlı'nın son dönemlerindeki önemli devlet adamlarından biri olan Mithat Paşa tefecilere karşı çiftçileri koruma amacıyla 1863 yılında Tuna vilayetinde "memleket sandıkları"ı kurdu. Bunlar 1883 yılında ise "Menafi Sandıkları" adını aldılar. 1888 yılında ise yapısı modernize edilerek Ziraat Bankası hayata geçirildi. İttihat ve Terakki döneminde de bankacılık ilk günlerinden itibaren önemli bir gündem oluşturmuş, birkaç banka kurulmuştur. Fakat bütün bu bankalar öngörülen hedefleri gerçekleştirememişler, art arda gelen savaşlar içinde kaybolup gitmişlerdir (Karabıyık, 2001: 11) Bankacılığın doğup gelişmesi için gerekli ekonomik koşulların elverişli olmamasının yanı sıra topluma egemen olan değer yargıları Osmanlı İmparatorluğu'nun tanzimata kadar olan döneminde bugünkü anlamda, hele ulusal nitelikte bir bankacılık faaliyetine imkan vermemiştir.

5. Cumhuriyet Dönemi Bankacılığı

Cumhuriyetin ilanından sonra Türk Banka sisteminde göze çarpan temel özellik banka-kredi sisteminin hala büyük ölçüde yabancı sermayenin denetimi altında bulunuyor olmasıydı. Cumhuriyetin ilk yılları ulusal bankacılığın geliştirilmesine yönelik çabaların harcandığı yıllar olmuştur (Artun, 1984: 41-42). 1923 İzmir İktisat kongresinde zamanın İktisat Bakanı "Kredi kuruluşlarından yoksun bir Türkiye ekonomik gelişimini yürütemez ve daha uzun asırlar yabancılar için çalışan bir sömürge niteliğinden kurtulamaz" (Ökçün, 1968: 335) diyerek bu çabaların temel gerekçesini dile getirmişti. Bu ifadeler Osmanlı döneminde ulusal sermaye ile kurulan kredi kuruluşlarının yetersizliği ile yabancı bankaların devlete borç para verme, spekülasyon döviz işlemlerinden büyük getiriler sağlama ve ülkemizde kurulmuş yabancı sermayeli işletmeleri kredilendirmeden başka bir işlevleri olmadığı yolundaki kanaatlere dayanmaktaydı (Artun, 1980: 42).

1923 İzmir İktisat kongresinde ulusal bankacılığın geliştirilmesi yönünde alınan kararlar ciddi biçimde hayata geçilmeye çalışıldı. Ziraat Bankası'nın sermayesi arttırıldı. 1924'te bir ticaret bankası olarak Türkiye İş Bankası, 1925 yılında bir sanayi bankası olarak Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu. 1923 İzmir İktisat kongresinde Türk bankacılığının durumu ve geliştirilmesine ilişkin değerlendirme ve öneriler şöyle özetlenebilir (Akgüç, 1989: 18-19):

(i) Türkiye'de işletmelerin ve ekonominin batıya kıyasla gelişmemiş olmasının başlıca nedeni kredi kurumları ve piyasasının gelişmemiş olmasıdır.

(ii) Türkiye'de ekonomik hayatın canlanması ve ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesi için kredi kurumlarının ve piyasasının geliştirilmesi en yaşamsal sorundur.

(iii) Ulusal Bankacılık sisteminin oluşturulamaması halinde Türk ekonomisi yabancı sermayenin baskısı altında ezilir.

(iv) Bankaların kurulup geliştirilmesinde devletin katkısı da önem taşımaktadır.

Kongrede kabul edilen iktisadi esaslar ile 1135 kişinin katıldığı kongredeki genel hava yeni Türk Devleti'nin "Milli İktisat" görüşünün dünyaya duyurulması olarak ifade edilebilir. Kalkınmacı, yerli ve yabancı sermayeyi üretime özendirici, ekonomik hayatın yürütülmesi ve kontrolün "milli unsurlar" tarafından gerçekleştirilmesini hedefleyen, çiftçiyi teşvik eden ve ılımlı korumacılığı benimseyen yaklaşımlar ortaya konulmuştur. Sanayi grubunun 24 maddelik prensip kararlarında; sanayinin gümrük tarifeleriyle dış rekabetten korunması, makine ve teçhizat ithalatında vergi bağışıklığı sağlanması, Sanayi Teşviki Kanunu'nun yeniden düzenlenmesi, Sanayi Bankası kurulması, sanayi eğitimine önem verilmesi ve sanayi odalarının düzenlenmesi gibi hususlar yer almaktaydı (Kurtoğlu, 2012: 278-279).

Cumhuriyet döneminde bankacılığın gelişimi beş döneme ayrılabilir. Bu dönemler; (i) 1923-1932: Milli Bankalar Dönemi, (ii) 1933-1944: Devletçilik ve Özel Amaçlı Kamu Bankaları Dönemi, (iii) 1945-1959: Özel Bankalar Dönemi, (iv) 1960-1980: Planlı Dönem, (v) 1980 Sonrası; Liberalizasyon ve Dışa Açılma Dönemi (Keskin, 2010: 118).

Biz bu çalışmada sadece yeni Türk devletinin başlangıcındaki durum ve adımları ele aldığımız için bu dönemlerden ilk ikisiyle (özellikle Atatürk dönemi) ile ilgili bilgi vermeye yetineceğiz.

5.1. Milli Bankalar Dönemi (1923-1932)

Ekonomik kalkınmanın yabancı değil, milli bankalar aracılığıyla gerçekleştirilebileceği ve bir merkez bankasının gerekliliği, bu dönemde bankacılık alanındaki gelişmelerin esasını oluşturmuştur. Cumhuriyet hükümetlerinin öncelikle geliştirmeye çalıştıkları alanların başında bankacılık yer almıştır, bankacılık geliştirilmeden sermaye birikimi ve sermayenin yatırıma aktarılması, sonuç olarak da ekonomik canlılığın sağlanamayacağı bilinciyle hareket edilmiştir. Milli bankacılığın gelişebilmesi için de devlet yardım ve desteğinin gerekliliği benimsenmiştir (Akgüç, 1989: 21).

İktisat kongresine katılan tüccar grubunun önerileri doğrultusunda bir ana ticaret bankası olarak 1924 yılında İş Bankası, sanayicilerin önerileri doğrultusunda da 1925 yılında kalkınma bankalarının bazı niteliklerini taşıyan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu. Bu banka 1933'te Sümerbank'a devredildi. Ziraat Bankası'nın sermayesi artırılarak güçlendirildi. İnşaat sektörünü desteklemek üzere de 1926'da Emlak ve Eytam Bankası kuruldu.

Bu dönemde yerel ihtiyaçları karşılamak üzere birçok yerel banka da kuruldu. Ancak 1929 dünya ekonomik buhranının olumsuz etkileri ve şube bankacılığının gelişmeye başlaması nedenleriyle bunların büyük çoğunluğu kapanmak zorunda kaldı. Bu dönemde ayrıca 1932 yılında T. C. Merkez Bankası kuruldu. Bankacılık ile ilgili olarak 1933 'te Mevduatı Koruma Kanunu çıkarıldı. 1936'da ise 2999 sayılı Bankalar Kanunu yürürlüğe girdi.

5.2. Devletçilik ve Özel Amaçlı Kamu Bankaları Dönemi (1933-1944)

Ülkemizde sermaye birikiminin yetersizliği nedeniyle ilk dönem bankacılığının ekonomik kalkınma yönünde yeterli bir hareket başlatamaması üzerine yeni bir sanayileşme ve bankacılık stratejisi uygulanmaya başlandı. Bu dönemde Kamu İktisadi Teşebbüsleri aracılığıyla sınıai yatırımlara girilerek ekonomik kalkınmanın hızlandırılması amaçlandı. Sosyalist ülkeler dışında kamunun sınıai yatırımlar yapması yoluyla ekonomik kalkınma denemesi yapan ilk ülkenin Türkiye olduğunu söyleyebiliriz.

Bu çerçevede Sümerbank (1933), Belediyeler (İller) Bankası (1933), Etibank (1935), Denizbank (1937) ve Türkiye Halk Bankası (1938) faaliyete geçmiştir. Bu bankacılık yaklaşımının gerekçesini açıklamak açısından Sümerbank Kuruluş Kanunu'nun gerekçesinden yararlanmak uygun olur. Bu kanunda; tüm ulusal kaynaklardan yararlanarak sanayileşmenin daha verimli ve uyumlu olarak başarılabilmesi için güçlü bir kuruluşa ihtiyaç duyulduğu ve devlet sanayi programında istenen sanayi dallarının ancak bir devlet teşekkülü tarafından gerçekleştirilebileceği biçiminde bir gerekçe sunulmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e ülkemiz aydınları; sanayi devrimini yakalayamayışımız ve yeterli bir kalkınma düzeyine ulaşamayışımızı tartışmaktadır. Biz de bu çalışmamızda bu husustaki çok kapsamlı tartışma literatürünün bir kısmını inceleyip değerlendirdik. Kalkınmanın hem ekonomik hem de sosyal, kültürel, siyasal açılardan toplumun sıkıntılarının en aza indiği, olabildiğince mutlu olduğu bir duruma ulaşması olduğunu söyleyebiliriz. Kalkınmanın nasıl başarılacağı hususu özellikle 20. yy.'ın en önemli tartışma konusu olmuş, dünya bu açıdan iki önemli ideolojik kampa bölünmüştür.

Bu çalışma dolayısıyla yaptığımız okumalar, bizi sanayileşmeyi başarabilme açısından en önemli hususlardan birinin sermaye birikimi konusu olduğu sonucuna ulaştırdı. Tasarrufları toplayıp değerlendirecek, bunları kalkınma açısından en uygun alanlara, en uygun maliyetle ve en uygun tutarlarda aktarabilecek mekanizmayı oluşturmadan sanayileşmeyi hızlandırmanın mümkün olmadığını açık biçimde kavramış bulunmaktayız.

Osmanlı toplumunda ne yazık ki bu mekanizma kurulamamıştır. Bir yandan faizin haram olduğu lafzen kabul edilmekte, öte yandan devlet sürekli gayrimüslim bankerlerden ve yabancı bankalardan yüksek faizle borçlanmaktadır. Tarıma dayalı bir ekonomi olan Osmanlı'da, en üretici sınıflar olan çiftçi ve esnaf; faaliyetlerini sürdürmek için borç kullanmak durumunda kaldığında Avrupa'daki benzerlerinden 4-5 kat yüksek tefeci faizleriyle karşılaşmaktaydılar. Görüldüğü üzere riba kavramını şekli ve olayın muhtevasını ayrıntılı biçimde dikkate almadan yorumlayıp, devlet düzenleme ve denetimindeki bir bankacılığa uygulanacak olan faizi riba saymanın sonucunun, üretici kesimleri tefecilere mahkum etmek olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim Cumhuriyet'in kurucuları daha Cumhuriyet ilan edilmeden Şubat 1923'te topladıkları İzmir İktisat Kongresi'nde finansal aracı kurum olarak bankacılığın önemini belirlemişler, bankacılığı geliştirmek yönünde de ciddi adımlar atmışlardır.

Bu çalışma bizi cesur ama gerekli bir öneriyi getirmeye sevk etmiş bulunmaktadır. İslam alemi 20. yy.'ın ikinci yarısından sonra bankacılığın önemini ancak farketmiş, İslam Bankacılığı (Türkiye'de Katılım Bankacılığı) adıyla faizsiz bankacılık iddiasıyla bir kurumlaşma ortaya koymuştur. Ancak uygulama bize; yüzyıllardır faizin haramlığının gerekçeleri olarak sunulan hususların bu bankacılıkta da ortaya çıktığını göstermektedir.

Sonuç olarak; faizsiz olduğu, böylece bu sorunu çözdüğü ifade edilen ancak konvansiyonel bankalara atfedilen olumlu ve olumsuz etkilerin benzer biçimde bu bankalarda da ortaya çıktığını görmekteyiz. O halde niçin böyle bir yapıyı 1800'lerde geliştiremediğimizi, böylece kalkınma konusunda nal topladığımızı da fıkıh erbabımızın ve onlara olguların, işlemlerin, kurumların ve araçların mahiyeti konusunda ışık tutacak irdelemeler yapması gerekirken; onların verdiği hükümleri tartışmasız kabul eden, dini duyarlılığa sahip çoğu iktisatçı ve finansçıların ciddi biçimde düşüncelerini önermek durumundayız.

Kaynakça

- Akgüç, Ö. (1989). *100 soruda Türkiye'de bankacılık*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Artun, T. (1980). *Türkiye'de bankacılık*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Berber, M. (2017). *İktisadi büyüme ve kalkınma*. Trabzon: Celepler Matbaacılık.
- Boskey, S. (1961). *Problems and practices of development banks*. Baltimore: The John Hopkins Press.
- Çonkar, M. K. (1988). *Kalkınma bankacılığı ve Türkiye'deki uygulama*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Debbağoğlu, A. (1979). *İslam iktisadına giriş*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Erdem, E. (2008). *Para, banka ve finansal sistem*. Ankara: Detay Yayıncılık.

- Gordon, D. L. (1983). *Development finance companies. state and privately owned*. Washington DC: WB Staff WP.
- İlkin, A. (1988). *Kalkınma ve sanayi ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Karabıyık, L. E. (2001). *Türkiye'de finans tarihi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- Karaduman, E. (1993). *Ekonomik kalkınmada finansman ve organizasyonu*. Ankara: Maliye ve Gümrük Bakanlığı APK Yayınları.
- Karan, M. B. (2022). *Para, banka ve finansın sırları*. İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Kazgan, H. (1997). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk bankacılık tarihi*. İstanbul: Creative Yayıncılık.
- Keskin, A. (2010). *Paranın, bankacılığın ve merkez bankacılığının kısa tarihi*. Ankara: Gazi Yayınevi.
- Kuran, T. (2018). *Yollar ayrılırken*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kurtoğlu, R. (2012). *Türkiye ekonomisi (1838-2010)*. Ankara: Sinemis Yayın Grup.
- Küçüksavaş, N. (1980). *Kalkınma bankalarında finansal analiz ve rantabilite denetimi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Öztürk, N. (2011). *Para, banka, kredi*. Bursa: Ekin Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2022). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. İstanbul: İşbankası Kültür Yayınları.
- Parasız, İ. (2005). *Kalkınma ekonomisi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Savaş, V. F. (1998). *İktisatın tarihi*. İstanbul: Avcıol Basım Yayın.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1997). *Para ve kredi sisteminin oluşumunda bir aşama, T.C. Merkez Bankası*. Ankara: TCMB Yayını.
- Ulutun, B. (1957). *Bankacılığın tekamülü*. Ankara.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.